

ZÁKON ODPLATY

Ještě předtím, než Lebeď skončil nadlouho ve vyšetřovací vazbě, zaskřípalo kolo dějin. „To musely být nějaké svině,“ pronesl staříčkový Piłsudski nad zprávou o úmrtí Pierackého a hovořil tím za mnohé ostatní. Od počátku se silně prosazovalo přesvědčení, že vraždu spáchali endeci, kteří si svou násilnou premiéru odbyli již vraždou Narutowicze.¹ Že má čin ukrajinské pozadí, si zpočátku troufal usuzovat jen velitel maršálovky osobní ochranky, nadaný zřejmě mimořádnou intuicí.² Rozčilení a snaze najít viníka stůj co stůj sekundoval kult, který se kolem osobnosti zavražděného ministra na všech úrovních rozvinul. Ulice Foksal měla nést nově jeho jméno. K těmto opatření přistoupila i jiná města, konala se shromáždění se smutečními orchestry. Literátka Marie Dąbrowská

¹ A skutečně – do soukolí této analogie se podle Knyše za několik měsíců dostal příbuzný Narutowiczova popraveného vraha Eugeniusze Niewiadomského, když byl odsouzen na rok káznice za to, že zločin spáchaný na Pierackém veřejně schvaloval. Viz *Varšavs'kyj proces OUN*. Tom I, s. 43.

² LEPECKI: *Pamiętnik adiutanta Marszałka Piłsudskiego*, s 216–217. POLIT, Ireneusz: *Miejsce odosobnienia w Berezie Kartuskiej*. Toruń, Adam Marszałek 2003, s. 19. Přesvědčení, že stříleli endeci, se přesto ještě dnes přidržují někteří historici. KOMOROWSKI, Krzysztof: *Polityka i walka: konspiracja zbrojna ruchu narodowego, 1939–1945*. Warszawa, Oficyna Wydawnicza RYTM 2000, s. 41.

31. Smuteční průvod procházející ulicemi Varšavy při pohřbu ministra vnitra Bronisława Pierackého, 18. června 1934.

Zdroj: Narodowe Archiwum Cyfrowe.

si v deníku poznamenala: „Pierackému vděčím za jedno, konečně celý týden hrají v rozhlase vážnou hudbu! [...] Je třeba zabít ministra, aby člověk aspoň několik dní nemusel poslouchat tu [hudební] hrůzu.“³

Poté přišla řada na právní akt v dosavadní polské historii bezprecedentní. Bylo jím zřízení koncentračního tábora na nehostinném běloruském severovýchodě státu. Jméno Bereza Kartuska dalo v očích kritiků zvůli sanačního režimu srozumitelně symbolické jméno. Tábor nebylo nutné složité budovat, protože bývalé kasárny na místě někdejšího kláštera účelu vyhovovaly, a stejně tak přišla vhod jeho odlehlost – nacházel se necelých sto kilometrů severně od Brestu. Osoba krutého poleského vojvody Wacława Kostka-Biernackého, osvědčivšího své

³ Foksal 3/5 – śmierć ministra. *Warszawy historia ukryta*, 20. 7. 2015, <https://whu.org.pl/2015/07/20/1173/>. Ministr se stal posmrtně brigádním generálem a obdržel Řád bílého orla. S neskryvaným odporem věnuje těmto připomínkám i samotnému zesnulému řádky ve svém deníku DĄBROWSKA, Maria: *Dzienniki 1933–1945*. Tom 2. Warszawa, Czytelnik 1988, s. 50–51. Poznámka o hudbě tamtéž, s. 52.

velitelské schopnosti již v nechvalné brestské pevnosti, zaručovala, že úkol bude plněn se vši svědomitostí. Vzdálenost tábora od civilizace pak prospívala mlze tísňivého tajemna, která místo zahalovala, aby hrůzu pouštěl samotný jeho název.⁴

Piłsudski si představoval, že „črezvyčajka“, jak svůj plán zříditi lágr výrazem naučeným z dávného ruského záboru opisoval, nebude v chodu déle než rok.⁵ Nic nevypráví o charakteru sanace po jeho smrti v květnu 1935 lépe než to, že do Berezy posílala odpůrce až do hořkého finále v září 1939. V táboře bylo možné uvíznout jako osoba, u níž vznikalo důvodné podezření, že na základě své činnosti představuje „riziko pro bezpečnost a veřejný pořádek“. O tom rozhodovaly orgány místní správy, načež rozhodnutí potvrdil k tomu povoláný vyšetřující soudce, jemuž připadala spíše jen formální úloha. Odvolání bylo nemožné – internované osoby vlastně neprocházely žádným soudním řízením, nýbrž chladným administrativním procesem.⁶ V zásadě si nikdo z pestré škály těch, kdo se stavěli tak či onak na odpor, nemohl být ničím jist. Základní sazba pobytu činila tři měsíce, ale mohla být zdvojnásobena, a přestože formálně neměla „převýchova“ přesáhnout půl roku, nebylo výjimečné pobýt si v Bereze déle – a putovat po propuštění rovnou do běžného žaláře.⁷

„Ukrajinci pracují mlčky, ale na tváři zračí hrdost. Ve městě je plno ‚tajných‘ na kolech. [...] Vojensky seřazeni, s čísly na zádech, obklíčení silným kordonem stráží a táhnouce polní kuchyň s lopatami na ramenou vraceli se internovaní do tábora. Rychle, mlčky přešel tento průvod nešťastníků a zmizel za ohybem silnice.“ Tak popisovala útrapy vězněných reportáž pravicové opoziční *Gazety Warszawské*, která se v Československu zalíbila národně socialistickým rusofilům

⁴ ŚLESZYŃSKI: *Obóz odosobnienia w Berezii Kartuskiej*, s. 18. Psychologický účinek dohadů výtečně postihl i britský velvyslanec William Erskine ve Varšavě ve zprávě z 18. 7. 1934, TNA, f. FO 371 / 17788, 157.

⁵ LEPECKI: *Pamiętnik adiutanta Marszałka Piłsudskiego*, s. 219. Polemické stanovisko v rozhodujících okamžicích před uvedením tábora v život je zaznamenáno např. ve ŚWITALSKI: *Diariusz 1919–1935*, s. 662–663.

⁶ ŚLESZYŃSKI: *Obóz odosobnienia w Berezii Kartuskiej*, s. 24–29. Srov. Tábory vidokremenyh. *Nova Zorja*, 21. 6. 1934, s. 4.

⁷ Anonym: *Bereza Kartus'ka. Spomyny ukrajincja-nacionalista, ščo perebuva v tomu pol's'komu „tabori vidokremlennja“*. Saskatun, Novyj šljach [1936], s. 21. GARLICKI: *Piękne lata trzydziejste*, s. 245.

(a ukrajínofobům) z deníku *České slovo*, takže ji přetiskli.⁸ V jiných jeho titulcích se až příliš odrážel postoj redakce k Piłsudského státu („Politici vězňové do bažin v Polesí“ nebo „159 poprav za pouhé tři roky. Kalvárie slovanského národa pod germanofilským režimem“)⁹ a dnes bychom už pod nánosem Ukrajině nenakloněných, pokud ne rovnou ukrajínofobních soudů, které zahltily český veřejný prostor po Revoluci důstojnosti, stěží uvěřili, že šlo o převládající názor prvo-republikových elit. Historik však nemůže opomenout ani jiné skutečnosti. V ukrajinských publikacích převládá názor, jako by byla Bereza zřízena výhradně pro členstvo OUN a její sympatizanty. Poválečná režimní historiografie zase tuto „výsadu“ přiznávala jen komunistům. Oběma těmto nárokům na mučednický primát vycházela vstříc sanace, jež se snažila umocnit dojem, že za zdmi a dráty Berezy končily jen státu nebezpečné elementy.¹⁰ To vše přesně v duchu výkřiku *Gazety Polské*, že vláda nedovolí „střelbu na ministry a bitky v ulicích“.¹¹ V obou případech jde o zkreslení. Do tábora začali od července 1934 svážet nejprve členy ONR a zakrátko následovali lidovci. Časem jasně převládli komunisté, vedle nichž ukrajinští i polští nacionalisté tvořili početně pouhou vedlejší kategorii vězňů.¹² Byl to další odraz skutečnosti, že levý extrém polské ilegality dominoval.¹³ Početně se

⁸ V Bereze Kartuzské. *České slovo*, 12. 9. 1934, s. 2.

⁹ *Večerní České slovo*, 3. 7. 1934, s. 2.

¹⁰ Odpovídá tomu i tón parlamentní rozpravy, kdy ministr vnitra Kościalkowski vmetl ukrajinskému senátorovi Ivanu Makuchovi do tváře: „Kdo říká Bereza, ať má tu slušnost říci zároveň Pieracki.“ O mordercach min. Pierackiego. *Gazeta Poranna*, 16. 2. 1935, s. 11. V nedatované vzpomínce (musela podle všeho vyjít ve třicátých letech) neznámého ukrajinského autora jsou na úvod napsána slova o „pekle, které lachové připravili Ukrajincům“. Viz Anonym: *Bereza Kartus'ka. Spomyny ukrajincja-nacionalista*, obálka.

¹¹ Citováno podle Koncentracijní tábory v Pol'sči. *Chliborobs'kyj Šljach*, 24. 6. 1934, s. 1. SIEKANOWICZ, Piotr: *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934–1939*. Warszawa, Instytut Historyczny im. Romana Dmowskiego 1991, s. 7, 29. „Komunistocentrické“ poselství obsahovaly vzpomínky na Berezu vydané v „lidově demokratickém“ Polsku. PASTERNAK, Leon (ed.): *Berezacy*. Warszawa, Książka i Wiedza 1965.

¹² ŚLESZYŃSKI: *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej*, s. 96. SIEKANOWICZ: *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej*, s. 30. *Chliborobs'kyj Šljach*, sledující dění zřejmě z úzké haličské perspektivy, doložil v půli července číslu, že Ukrajinci a komunisté tvořili převažující složku již v první transportní vlně (15. 7. 1934, s. 3).

¹³ Na jaře 1934 skončil ve volyňském Lucku soud s 57 komunisty, který v několika případech vynesl až osmileté tresty. TNA, f. FO 371 / 17788, 68.

ukrajinští nacionalisté na stoupence radikální polské pravice, kteří v prvních týdnech existence střediska převažovali, záhy dotáhli. Nevíme, kolik jich Berezou prošlo celkově. Počty raketově vyskočily po preventivním zatýkání v předvečer německého útoku na Polsko, jímž začala druhá světová válka v Evropě. V počáteční mohutné vlně léta 1934 jich Bereza pohltila asi 120 z celkového počtu 800 vězňů.¹⁴

Úloha tábora se navíc postupem let proměňovala. Příliv Židů prchajících před nacistickým terorem na východ vedl k tomu, že sem od roku 1938 polské úřady nově zavíraly všechny uprchlíky bez platných dokladů.¹⁵ Vězňové ukrajinské národnosti se svým sedmnáctiprocentním podílem na celkové skladbě „absolventů“ Berezy zaostávali za Poláky a Židy.¹⁶ Samostatnou kapitolou byly poslední dva týdny existence tábora v roce 1939. Když republiku pohřbívala společná Hitlerova a Stalinova zářijová kampaň, státní moc do něj svázela kdekoho a počet vězňů dosáhl dosud nevídaných čísel, dokud strážní z tábora neutekli a jeho osazenstvo nezanechali na pospas osudu.¹⁷

V zařízení, o němž mluvíme, bylo kruté zacházení s vězni normou a bylo shledáváno žádoucím. Podle jednoho bývalého vězně Berezy, polského národního demokrata, předznamenávala vztah strážců a ovládaných již slova na přivítanou, z nichž i ta nejmírnější musí autor odborné práce opsat delikátnějšími slovy „Ty ekskrementy zaneřádněný zkurvysynu“. V přijímacím oddělení museli podle pamětníka stát vězni nazí po celý den mlčky čelem ke stěně. Tento moment podávají různá svědectví po svém, ale všechna se shodují, že bití bylo na denním pořádku a zrovna tak vysilující rozcvičky pro ukojení zlo-myslného apetitu strážných.¹⁸ Velitel tábora se zase podle anonymní-

¹⁴ POSIVNYČ: *Stepan Bandera – žyttja*, s. 34. Srov. WYSOCKI: *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce*, s. 299–300.

¹⁵ ŚLESZYŃSKI: *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej*, s. 87–88.

¹⁶ Tamtéž, s. 97.

¹⁷ Polit (*Miejsce odosobnienia w Berezie Kartuskiej*, s. 120) uvádí k závěru existence tábora horentních 7 000 vězňů, z toho 4 500 Ukrajinců. Stejná čísla udává MAKAR, Volodymyr: *U Berezi i v pidpilli*. In: TENTÝŽ (ed.): *Bojovi druzi*. Tom I, s. 187. Srov. NAHAJEVS'KYJ, Isydor: *Ternystym šljachom. Spohady svjaščennyka pro Berez*. Filadelfija, Kyjiv 1957, s. 66.

¹⁸ O nadávkách viz SIEKANOWICZ: *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej*, s. 34. Vzpomínka Marcina Edwarda Kemnitze tamtéž, s. 79. MAKAR, Volodymyr: *Bereza Kartuz'ka. Spomyny z 1934–35 rr*. Toronto, Liha vyzvolennja Ukrajiny 1956, s. 29. O nelidském bití i v posledních dnech Polska NAHAJEVS'KYJ: *Ternystym šljachom*, s. 62–63, 64–65.

ho ukrajinského nacionalisty, který sepsal své zážitky, měl u vchodu do sprch kochat pohledem na rány, které vězňové od svých hlídačů utržili.¹⁹ Nástrojem nejrafinovanějšího sadismu se stávalo ranní vyprazdňování. Vězňové museli každodenně po budíčku společně zasednout na klozet a během nelidských dvou sekund (*sic!*) vykonat velkou potřebu. Snadno si představíme, jaké hygienické konsekvence to zejména u starších vězňů mohlo mít, a tak se kromě fyzického strádání, které musel takový úkon vyvolávat, pochopitelně přidávaly i trýznivé rozpaky morální. Mackiewicz, jenž se stal nedobrovolným obyvatelem tábora v samém závěru třicátých let, tento kousek přisoudil vynalézavosti vojvody Kostka-Biernackého.²⁰

To všechno je jen fragment příkoří, která vězňové museli snášet, vezmeme-li v úvahu hromadný pobyt v místnostech s utěsněným proudem vzduchu, vyčerpání z usilovné práce a hlad. Vzhledem k tomu všemu se součástí memoaristiky a historických děl kritických vůči sanaci staly i úvahy, že tábor v Polesí byl odvozen od soustavy podobných zařízení v Německu a SSSR.²¹ Zdánlivě skandálně znějící názor, vyslovený dalším pamětníkem Berezy Volodymyrem Makarem, totiž že ze srovnání s Osvětímí vychází polský lágr hůře, je možná pochopitelnější, pokud věnujeme pozornost jeho zdůvodnění: Ve velkokapacitní Osvětímí bylo prý snazší uniknout pozornosti dozorců, zatímco v Bereze pobývalo naráz nanejvýš 300 vězňů, kteří byli v každý moment na očích.²² Jinak však máme co do činění s průměrem, jehož přepjatost nejlépe demonstruje práce o hrůzách německých koncentračních táborů sepsaná po válce právě Volodymyrem Janivem, který sám zažil Berezu na vlastní kůži.²³ Na Makarově hodnocení se nemohly nepodepsat i tísnivé zážitky se spoluvězni, kteří se následkem bití psychicky

¹⁹ Anonym: *Bereza Kartus'ka. Spomyny ukrajincja-nacionalista*, s. 28, 31–32.

²⁰ MACKIEWICZ: *Historia Polski od 11 listopada*, s. 316.

²¹ SIEKANOWICZ: *Obóz odosobnienia w Berezii Kartuskiej*, s. 27. Vzpomínka Marcina Edwarda Kemnitze tamtéž, s. 76. Zde se setkáváme se sdělením, že vláda v čase líbánky s Německem vyslala na západ i delegaci, která se se zájmem seznamovala s německými koncentračními tábory. Hans Roos bez odkazu na pramen psal, že s nápadem vybavit Polsko koncentračním táborem seznámil hostitelskou stranu ve dnech své návštěvy sám Goebbels. Viz *A History of Modern Poland*, s. 125.

²² MAKAR: *Bereza Kartuz'ka. Spomyny*, s. 3–4.

²³ JANIV, Volodymyr: *Nimec'kyj koncentracijnyj tabir. Sproba charakterystyky*. Mjunchen, Naukovo-doslidnyj instytut ukrajins'koji martyrolohiji 1948.